

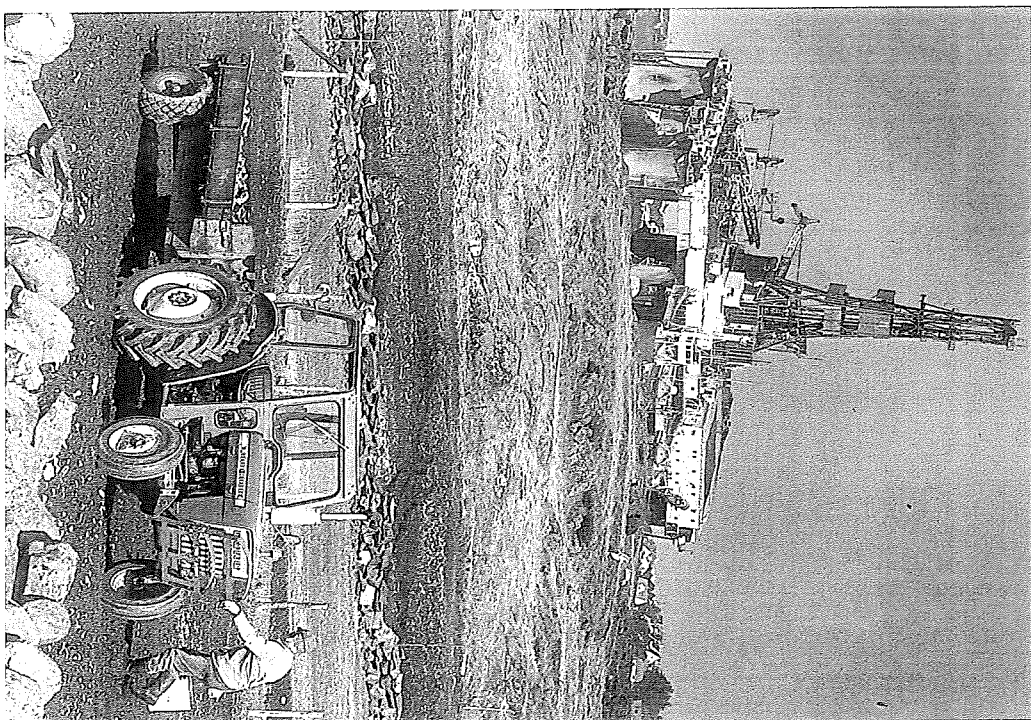
PRODUKSJONSOPTIMISMEN FELL

Agronomien sto ved overgangen frå syttitalet til åttitalet ved eit vendepunkt. På den eine sida hadde han gjennomlevd ein mattsalder med sterkare produksjons- og produktivitetsvekst enn noen annan gong i nyare tid. På den andre sida vart det moderne landbruket skyteskive for noe av den sterkaste kritikken imot vekstsamfunnet. Den høgproduktive bonden, ein av heltane i etterkrigstida, skulle snart få ei skurkerolle som ein av dei store ureinane. Ei viktig problemstilling er korleis landbruket tok vare på dei politiske sigrane frå syttitalet. Vart heile den økonomiske vinsten like godt oppeten av overproduksjonen, og vart den politiske gunsten knust under miljøproblema og høgrebølga?

Sosialt skjedde det også mykje i 1980-åra. Den norske mentaliteten tilpassa seg gradvis at landet var ein oljenasjon. Det vart ein kamp om sjelene, om mentale bilde og om framtidstru. Åttitalet vart blå tider, også på bygdane. Men kva fekk det å seia på lengre sikt, politisk og sosialt? Ved overgangen til 90-åra pressa dei internasjonale utfordringane seg på med eplepanelsak og Uruguay-runde i GATT og gryande EU-debatt. Korleis klarte det norske landbruket å møte problemstillingane med overproduksjon, den økologiske utfordringa og dei nye internasjonale politiske trendane med meir marknad og mindre styring?

Bakgrunnen for blåmåndagen i landbruket

Det skjedde eit internasjonalt politisk omskifte ved overgangen frå 1970-åra til 1980-åra. Den politiske stemninga i dei vestlege velferdsstatane slo om, frå ei velvillig haldning til vekst i offentleg sektor og utbygging av velferds gode til ein statskritikk med krav om lågare skattar. Eit ønske om å avregulere vart ført fram av ein stadig meir populær marknaderetorikk. Vår marknadsbølge fekk si norske form, først under Willoch I og II, seinare under Harlem Brundtland II og III. Overalt der marknadsbølga sveipte fram over landbruket, førte ho til avregulering, reduserte overføringar og mindre skjerming. Men det var berre på New Zealand og i Australia at denne bølga tok med seg nesten heile reguleringsystemet frå 1930-åra. Som i vårt land stansa den liberalistiske bølga i dei fleste land lenge før. I Norden nådde ho lengst i Sverige, så langt at storparten av dei svenske bøndene i 1994 røysta seg inn under reguleringsringane og dei meir rause overføringane i EU. Da hadde LRF vore den einaste aktive av dei store folkelege organisasjonane på svensk ja-side. I Norden har svensk landbrukspolitikk i heile etterkrigstida vore den mest liberalistiske, mens norsk og finsk politikk har vore meir bondevenleg.

Iærbonden plukkar stein mens oljeplattforma «Norskald» ligg og duppar for anker ved Tananger. Da bildet vart tatt i 1978, var Noreg i ferd med å bli eit høgkoslend, og dette stilte store utfordringar til landbrukspolitikken. Korleis skal ein halde på arbeidskrafta, trekje til seg kapital og verne om dyrkatafora i ein landsdel som flyt av «mjølk og honning»?

Blåmandagen og baksлага for det norske landbruket på 80-talet hadde også sine særmerkte, norske trekk. For oljepengane kom ikkje berre bøndene til gode frå midten av 1970-talet. Under oljeåra vart det norske samfunnet utvikla til eit pengerikt bygdeby- og forstadsamfunn med større sosiale forskjellar og spenningar, mindre sosial integrasjon og mindre politisk vilje til utjamning. Den minkande sosiale kontakten mellom byfolk og bønder, spriket i sosiale erfaringar mellom generasjonar og sosiale grupper og forviringane av dei nasjonale felleskultureane, gav grobunn for bondehets og mindre forståing for overføringar til landbruket. Det var likevel ikkje slik at forskjellen mellom bønder og byfolk vart større i det ytre. I kledetrakt og livsstil, i matveg og reisebemonster skjedd det ei utjamning på 1980-talet. Men mens erfaringane til bygdefolk vart meir og meir lik dei erfaringane byfolket hadde, fekk særleg byungdom mindre og mindre førstehands kjennskap til livet på ein gard. Der det før hadde vore nær slektskap og fellesskap i onner, høgtider og feriar, vart det no ein aukande avstand både i tid og rom. På lengre sikt skulle dette brote på sosiale band vise seg å ha varige konsekvensar. På 1990-talet kom dette sosiale omskiftet til overflata ved at fleire av dei unge urbane vende bonden og bygdene ryggen, både mentalt og i praktisk handle- og reisebemonster.

Dei første oppgjera med opptrappingsperioden kom i marknaden. Avralesystemet med det samvirkbaserte omsetningsapparatet tok støyren da overproduksjonen var eit faktum. Men dette systemet som bøndene hadde vore med og bygd opp for å sikre interessene sine, vart no i leiande medium framstilt som ein matfordyrar. I ei varekjede der produsent og forbrukar hadde fjerna seg frå kvarandre, sto dei nye detaljiskjedene fram som dei beste venene av forbrukaren. Når det frå andre halvdel av 1980-talet vart sett større fokus på pris, vart landbruket sitande att i skammekroken med skulda for at koreletane var dyrare her enn i Danmark og Sverige.

Overproduksjon og toprisornering

Oppdyrkinga og bruksutbygginga på slutten av 1970-talet hadde løyst ut stor produktionskapasitet, først og fremst i kjøtt- og mjølksektoren. Kanaliseringa til konndyrking var langt på veg oppbruka, og det norske folket hadde ikkje følgt parolen frå Treholt om å eta meir graut. 1982 var eit merkeår, da landbruket måtte ta grundig inn over seg dei to svært ulike reknestykkane: eit for balansert marknad og eit for overproduksjon. Forbrukarsubsidiene, som hadde vore eit verkemiddel staten bruka i lønnsoppgjera, vart reduserte alt under regjeringa Nordli

(1976-81). Ved årsskiftet 1980/81 vart subsidiene på matmjøl og kjøtt reduserte. Mjølkeprodukt vart i første omgang skjemma.¹ Denne linja vart ført vidare og skjerpa under regjeringa Willoch, slik at alle forbrukarsubsidiene på kjøtt vart avvikla frå 1.7.1987. Prisan steig, forbruket av norsk kjøtt vart redusert, og grensehandelen med Sverige tok seg opp. Saman med auken i avtalepris førte reduksjonen i kjøttsubsidiene til at kjøttprisane til forbrukar steig med mellom 30 og 35 prosent i løpet av 1982. Engrossalet av norsk kjøtt gjekk ned med 11 prosent i 1982, og samla overproduksjon for alle kjøttslag dette året vart 12 millionar kg, av ein samla norsk kjøttproduksjon på i underkant av 200 millionar kg. Til samanlikning rekna ein med at grensehandelen var på 12-16 millionar kg kjøtt.²

Utviklinga i kjøttmarknaden sende sjokkbølger inn i avtalesystemet. Alt før jordbruksforhandlingane i 1982 vart partane samde om at statens ansvar for avsetninga var avgrensa til den delen av produksjonen som låg innanfor produktionsmåla. Avsetningstiltak for produksjon ut over dette skulle jordbruket sjølv ha det økonomiske ansvaret for gjennom omsetningsavgiftene.³ Johan C. Løken var landbruksminister, og før jordbruksforhandlingane hadde han sett i sving ei arbeidsgruppe under leiding av Almar Sagelvmo som skulle laga ei utgreiing om kva ansvar jordbruket skulle ha for kostnadene ved overproduksjonen.⁴ Ministeren og arbeidsgruppa meinte at næringa gjennom samvirket sat med det apparatet som skulle ha det praktiske reguleringsansvaret. I første omgang galdt prinsippet for kjøtt, der overskottsproblema var størst. Som ei motyting i denne «kjøttpakken» vart den tollfrie innførselskvoten redusert frå 10 til 5 kg, og importen av høy vart regulert med kvotar frå 1. mars 1983.⁵ Partane slutta seg til dette, og dermed hadde den norske staten oppnådd det ingen andre av nabolanda våre fekk til: at næringa tok ansvar for produktionsreguleringa.⁶ Frå og med 1983 fekk landbruket reguleringsansvaret for alle produkt unntatt korn. For korn vart prinsippet innført frå og med 1988. Dette viktige ansvarsprinsippet gav ein sjølvdisciplin i næringa som landbruket i andre delar av Europa, til dømes i EU, har sakna. Utan dette verkenmidlet ville både overproduksjonen og overføringssnivået i Noreg truleg ha vorte vesentleg høgare for perioden fram til i dag. Ansvarsprinsippet førte til at Noreg kom til å take produktionsulpassinga betre enn mange andre land. Ei forklaring på at dette gjekk igjennom så lett her heime, var nok den sterke trua på regulering i landbruksorganisasjonane. Som ei følgje av at ansvarsprinsippet vart innført, trappa staten ned midlane til marknadsregulering på 1980-talet, mens det vart meir og meir eit ansvar for jordbruket åleine å finansiere reguleringsseksporten gjennom omsetningsavgifta. Tapet for jordbruket på grunn av overproduksjon vart talfesta til 4300 kroner pr. årsverk i 1982.⁷

Krise i agromien: Miljøspørsmåla sett ein ny dagsorden

Der var hyggelig å høre noen anerkjennende ord angående mitt arbeid når det gjelder naturvernet – det vil si anerkjennende ord fra Sentrepartihold, derfra har jeg ikke fått noen støtte. Det er som du sier i ditt brev at «[...] det nytter dessverre ikke å appellere til bøndene og vise til at naturen har sin egenverdi, en må prøve å få dem til å tro at unyttelse av fritids- og fiskemuligheter vil gi dem mer penger i det lange løp».

Slik skreiv Milkjøl Fønhus til Jon Leirfall i 1964.⁸ Internasjonalt hadde den økologiske «vekkinga» i vitenskap og politikk på mange måtar sin bakgrunn i at der produktive landbruket møtte veggen. Bøker som *Den tause våren* av Rachel Carson (1962) og Georg Borgstrøms *Mat for milliarder* (1968) med det velkjende slagordet «Fem på tolv» kom også til å prege den norske samfunnsdebatten. Landbruks- og miljøørstene hadde stått saman i motstanden imot norsk medlemskap i EEC. Denne allansen slo sprekker i andre halvdel av syttitalet, og i miljøørsla voks det fram ein kritikk imot industrialiseringa av landbruket. Særleg vart kritikken retta imot den sterke auken i bruken av fossil energi og imot ureininga av vassdrag frå avvenning av kunstgjødsel og plantevernmidde. Opptrappingspolitikken hadde ført til større produksjon, men også til auka bruk av økonomie og biologiske ressursar og meir ureining. Demmed kom det høgproduktive landbruket under dobbel eld, frå høgje fordi det vart for dyrt, og frå venstre fordi det øydela naturen. Dette skapte ein legitimitetskrise for landbruket som snudde noen av problemstillingane frå den tidlege etterkrigsstida på hovudet.

At det skulle vekse to strå der det før voks eitt, vart realitet meir enn ein floksel. Frå krigen var slutt, og fram til 1975 auka byggavingane frå 211 til 313 kg pr. dekar, og grasavingane gjekk opp frå 463 til 658 kg pr. dekar. Reknar ein i føreiningar for alle planteslag, gjekk produktiviteten opp frå 204 til 314 føreiningar pr. dekar for året i same trettiårsperioden. Denne formidable auken var grunnlagd på betre kunnskap og dyrkingsmetodar, meir fulldyrka areal og framfor alt meir bruk av kunstgjødsel og plantevernmidde. Bruken av kunstgjødsel auka frå 21 500 tonn nitrogen i 1945 til 87 000 tonn i 1975.

Den høgproduktive kua og grisen, kombinert med den politisk bestemte regionale konsentrasjonen av korn dyrking og spesialisert husdyrhold, kom til å ureine bekker og elver meir enn det lågproduktive, allsidige husdyrholdet frå før krigen. Tilføringa av næringsstoff, både frå siløavvenning, frå husdyrgjødsel og frå kunstgjødsel som ikkje vart tatt opp av nytteplantene, endra på kort tid mange sentrale vassdrag. Tilgoring med algar og andre vekstar førte til oksygenmangel, som i sin tur kvelte fisken. Forsu-

I familielandbruket kan barna framleis vera med i dagleglivet, og dersom foreldra tar seg tid, kan dei lære seg mange eit arbeidstrykke som kjem til nytte seinare. Men slik oppvekst er ikkje lenger noen sikker rekrenteringsveg til landbruket. I 2001 selde Svein Skjelsvold på Rindasshogen mjølkekvoten, og sonen Jo, som var fem år på dette bildet frå 1978, er lærar i Fredrikstad.

For å tilpasse mjølkeproduksjonen til marknaden vedtok ein samtidig å innføre ei topriorordning for ku- og geitemjølke frå 1.1.1983. Bonusordninga frå 1977 hadde vist seg å ikkje vera effektiv nok for å tilpasse produksjonen til produksjonsmålssettinga. Topriorordninga innebar normal mjølkepris for ein basiskvote, som var rekna ut på grunnlag av gjennomsnittleg leveranse dei siste tre åra. Den endelige kvoten for kvar produsent vart så fastsett som eit prosenttal av dette gjennomsnittet, utrekna etter ein prognose for kor stor samla produksjon som må til i året for å fylle produksjonsmålet. For leveranse ut over kvoten fekk produsenten ein redusert pris, i første omgang vart denne prisen fastsett til 1 krone pr. liter, seinare nye mindre. Administrasjonen av topriorordninga vart lagt til NML og styrt av ei partssamansett styringsgruppe. Dette var i første omgang eit effektivt tiltak for å redusere eksporten av ost og tørrmjølke med tap, noe som gjorde det mogeleg å auke inntektene for mjølkeproducentane utan større overføringar.